

Стаття та будь-який пов'язаний з нею опублікований матеріал поширюється за ліцензією Creative Commons Attribution License (CC BY SA 4.0). The article and any related published material are licensed under the Creative Commons Attribution License (CC BY SA 4.0).

Богдан МАТЮШКО

кандидат філософських наук, доцент кафедри філософії
соціально-гуманітарного факультету
Українського державного університету
імені Михайла Драгоманова, м. Київ

ORCID: 0000-0001-9178-1938

Email: b.k.matyushko@udu.edu.ua

ДМИТРО ЧИЖЕВСЬКИЙ ПРО МІСЦЕ ПОЗИТИВІЗМУ В ІСТОРІЇ УКРАЇНСЬКОЇ ФІЛОСОФСЬКОЇ ДУМКИ

Анотація. Стаття присвячена визначенню специфіки поглядів засновника історико-філософського українознавства Дмитра Івановича Чижевського (1894–1977) на місце позитивізму в історії української філософської думки. У книзі «Філософія на Україні. Спроба історіографії» (1926) Чижевський визначає теоретико-методологічні засади власних історико-філософських досліджень. Ними є положення про те, що Україна ще не має свого «великого філософа», а також необхідність враховувати культурні зв'язки українців зі слов'янськими та неслов'янськими сусідніми народами, особливо з огляду на тривалий бездержавний стан України. Позитивізм визнано спорідненим з матеріалізмом на підставі їх антифілософського характеру. Підкреслено їх зв'язок з революційними рухами. Визначено, що провідним представником позитивізму в Україні є Володимир Вікторович Лесевич (1837–1905), який віддав належне класичній філософії. Другою працею Чижевського з даної теми є додаток «Мої рецензенти» до другого видання першої частини книги «Філософія на Україні» (1929). У ній мислитель наголошує на українській ідентичності, серед іншого, Лесевича. Третя книга Чижевського – «Нариси з історії філософії на Україні» (1931) являє собою вершину історико-філософських досліджень Чижевського. У ній наголошено на вульгаризації позитивізму як умові його поширення серед освіченого загалу другої половини XIX ст. Наголошено на тому, що Лесевич, по суті, реабілітує метафізику. Названі інші українські вчені, близькі до позитивізму. Стаття показує, що позитивізм не є визначальним ані для європейської, ані для української філософської думки зокрема. Предметом дослідження є точка зору Дмитра Чижевського на позитивізм в українській філософській думці. Автор робить висновок, що позитивізм, незважаючи на свою минулість, став одним з чинників формування української національної ідентичності.

Ключові слова: Дмитро Чижевський, Україна, історія української філософії, позитивізм, матеріалізм, Володимир Лесевич, метафізика, українська ідентичність, українознавство.

Bohdan MATIUSHKO

PhD in philosophy,
associate professor at the department of philosophy
of social-humanitarian faculty
of Myhaylo Dragomanov Ukrainian State University, Kyiv

DMYTRO CHYZHEVSKYI ABOUT PLACE OF POSITIVISM IN HISTORY OF UKRAINIAN PHILOSOPHICAL THOUGHT

Abstract. This article devoted to defining the specifics of Dmytro Ivanovych Chyzhevskyi's (1894–1977), a founder of historic-philosophical Ukrainian studies view on the place of positivism in the history of Ukrainian philosophical thought. In the book "Philosophy in Ukraine. An attempt at historiography" (1926), Chyzhevskyi defines the theoretical and methodological principles of his own historic-philosophical research. These are the proposition that Ukraine does not yet have its "great philosopher", as well as the need to take into account the cultural ties of Ukrainians with Slavic and non-Slavic neighboring nations, especially given the long statelessness of Ukraine. Positivism is recognized as related to materialism on the basis of their anti-philosophical nature. Their connection with revolutionary movements is emphasized. It is determined that the leading representative of positivism in Ukraine is Volodymyr Viktorovych Lesevych (1837–1905), who paid tribute to classical philosophy. Chyzhevsky's second work on this topic is the appendix "My Reviewers" to the second edition of the first part of the book "Philosophy in Ukraine" (1929). In it, the thinker emphasizes the Ukrainian identity of, among others, Lesevich. Chyzhevskyi's third book – "Essays on the

history of philosophy in Ukraine" (1931) represents the pinnacle of Chyzhevskiy's historical and philosophical research. It emphasizes the vulgarization of positivism as a condition for its spread among the educated public of the second half of the 19th century. It is emphasized that Lesevych, in fact, rehabilitates metaphysics. Other Ukrainian scientists close to positivism are named. The article shows that positivism is not decisive for either European or, in particular, Ukrainian philosophical thought. The subject of the study is Dmytro Chyzhevskiy's point of view on positivism in Ukrainian philosophical thought. The author concludes that positivism, despite its transience, has become one of the factors in the formation of Ukrainian national identity.

Keywords: Dmytro Chyzhevskiy, Ukraine, history of Ukrainian philosophy, positivism, materialism, Volodymyr Lesevych, metaphysics, Ukrainian identity, Ukrainian Studies.

Постановка проблеми. Духовна спадщина видатного українського філософа, історика філософії, мово- та літературознавця Дмитра Івановича Чижевського (5 квітня 1894 – 12 квітня 1977) після відновлення Україною Незалежності час від часу закономірно привертає увагу дослідників. Адже мислителів належить перша ґрунтовна концепція історії української філософії, що виводить українознавство на найвищий рівень порівняно з тим, що його проблематика традиційно концентрується на етнографії, історії, політології, соціології та інших науках про суспільство та культуру. Чижевському присвячуються частини навчальних посібників та підручників з історії української філософії та історії філософії в Україні (мислитель особливо наголошував на розрізненні цих галузей знань, передусім, з огляду на тривалу бездержавність України), в дещо меншому обсязі маємо новітні праці з вивчення філологічного доробку вченого. Зрештою, від 1991 року і донині, поряд з перевиданнями праць Чижевського в Україні, адже він від 1921 року з огляду на відомі історичні причини перебував за кордоном, де й завершив свій земний шлях (народжений у місті Олександрія теперішньої Кіровоградської області, відійшов у вічність у німецькому місті Гайдельберзі), має місце той факт, що дослідники його філософських праць зосереджують увагу переважно на тих ідеях, які стосуються специфіки української національної філософської традиції. Чимось на кшталт правил доброго тону стало звернення переважно до поглядів Чижевського на історію української філософської думки загалом, у кращому разі, на найбільш відомих та впливових її представників. Натомість будь-яка освічена людина, знайома з життєвим і науковим шляхом мислителя, добре знає, що філософія та її історія, а також проблеми мово- і літературознавства, навіть з численними виходами на проблематику філософії мови ХХ століття, в його доробку мають у Чижевського широке залучення до європейського, а, відтак, і світового контексту. З огляду на це, постає наступне питання: мислитель дуже добре розумів тогочасну культурно-філософську ситуацію на теренах України зокрема і Європи загалом, а якщо так, то, вочевидь, він не міг не відгукнутися на впливові й навіть модні в освічених колах середини ХІХ – початку ХХ століть філософські течії. Однією з них, більше того, такою, що від початку і в сьогоднішніх своїх формах має на меті замінити класичну філософію на систему узагальнень здобутків природознавства. Певна річ, йдеться про позитивізм.

Протягом життя Чижевського він проявився в усіх чотирьох формах, якщо брати до уваги його представників від Герберта Спенсера до Карла Поппера. Так само загальновідомим є те, що і в країнах Європи, і на теренах колишньої російської імперії, до складу якої входила переважна більшість українських земель, позитивізм мав надійний ідейний ґрунт, свідомих прихильників, а його вплив на історичний поступ філософії часто був вирішальним. Сказаного цілком достатньо, щоб сформулювати проблему таким чином: як саме Чижевський визначив місце позитивізму в історії української філософської думки з огляду на те, що ця течія виявляється мало сумісною з українським національним характером? Спроба її розв'язати дозволить краще зрозуміти як специфіку української національної філософської традиції, так і її європейські контексти.

Аналіз наукових публікацій. Ключовими текстами, які слугують для розв'язання щойно поставленої проблеми, є першоджерела: ті твори Чижевського, в яких він прямо звертається до ідей представників позитивізму на теренах України. То таких праць належать книжки, видані в Празі 1926 року – «Філософія на Україні. Спроба історіографії», 1929 – нове видання першої частини цієї праці, в додатку до якого мислитель уточнив свою точку зору, відповідаючи рецензентам своєї першої книги, а також 1931 – фундаментальні «Нариси з історії філософії на Україні». По суті, це провідні твори Чижевського з історії української філософії, які на свій час стали новаторськими. Славистичні інтереси мислителя знайшли відображення у цілій низці його творів. Один з них – видана 1941 року в Галле книга «Філософія життя у Людовіта Штура», в якій ідеї цього словацького філософа розглядаються в контексті позитивізму, як можна зрозуміти, його першої хвилі. Українські вчені різних поколінь мають у своєму доробку різноманітні праці про Чижевського як історика філософії. Так, світлої пам'яті Вілен Горський 2001 року звернув увагу на мислителя як фундатора історико-філософського українознавства, а 2005 – у вступній статті до першого з чотирьох томів філософських творів Чижевського, перевиданих у Києві – на нього, як на історика філософії України. Василь Лісовий, який не так давно відійшов у засвіти, щойно названого року видав розвідку про Чижевського як дослідника європейської філософії та інтелектуальної культури слов'янських народів. Серед праць Ірини Валявко про Чижевського особливий інтерес становить його інтелектуальна біографія версії 2013 року. Новітні праці про контексти історико-філософських до-

сліджень Чижевського опублікували 2024 року Володимир Волковський і Віталій Терлецький.

Мета статті, зважаючи на сказане вище, полягає у наступному: з'ясувати глибинні причини звернення Чижевського до проблеми місця позитивізму в історії української філософської думки, і від цього перейти до питання про роль, яку мислитель відводить цій течії у європейських та українській філософській традиціях.

Виклад основного матеріалу. Насамперед слід ще раз наголосити на тому, що Дмитрові Чижевському судилося стати засновником історико-філософського українознавства. Це є особливо важливим з огляду на те, що мислитель написав і видав свої найважливіші історико-філософські твори у віці, який сьогодні вважається молодим, а текст першої з них, по суті справи, є навчальним посібником. Так, у передмові до книги «Філософія на Україні. Спроба історіографії» Чижевський, тоді доцент Українського педагогічного інституту імені Михайла Драгоманова у Празі, пише¹⁰: «Тим часом – поки бракує спеціального дослідження – цей нарис може служити високошкільній молоді для орієнтації в історії української думки і як допомога в семінарійних працях та перших наукових дослідках» [10, с. 4]. Буквально перед цими рядками він засвідчує, що українська філософська думка має очевидний європейський контекст, більше того (підкреслення – в оригіналі. – Б.М.): «Інтереси автора цього начерку лежать в іншій сфері, й як історик філософії він працює над питанням європейської філософії. Отже, для філософії на Україні він не міг зробити нічого більшого, як поставити проблеми та намітити їх освітлення з пункту погляду історика європейської філософії (про завдання, що стоять перед українцями, автор при нагоді теж згадає), та ще подати огляд стану в сучасній філософській історіографії деяких важливих для майбутнього дослідника проблем» [10, с. 4]. Це міркування доповнюється наступним, висловленим після вказівки на дану працю як навчальний посібник з історії української філософії: «Автор зовсім не хоче кликати українських філософів до українського минулого в філософії, як до чогось великого й вартого відродження. Ні! – Він тільки хоче справедливості до минулого й завдання сучасників, розуміється, вбачає в самостійній творчій праці над сучасними проблемами в тісній зв'язку з великими історичними традиціями світової думки. Але й у нашому – може, незначному, або сірому – минулому ховалося дещо своєрідне і якимось виявлялись найглибші сторони народнього духа, – і це все ж деякої нашої уваги варто» [10, с. 4–5].

В цій же книзі Чижевський поглиблює своє критичне, вимогливе ставлення до історії української філософії, вказуючи на його як об'єктивні, так і на суб'єктивні підстави: «По-перше – Україна ще не мала ні одного “великого філософа”, що його думки увійшли б як неодмінний складовий елемент в еволюцію світової думки. По-друге – в значний період часу українське культурне життя було придушене й українські сили знаходили працю лише на національно-чужому культурному полі. З першої причини – історик української думки має справу з матеріалом, в якому лише неясно, нерізно виявляються якісь своєрідності українського духа; а з другої причини – матеріал дослідження важко обмежити точно, бо історія духового життя України зв'язана з історією духового життя сусідніх слов'янських та й не-слов'янських народів» [10, с. 16].

Позитивізмowi Чижевський присвятив окремий розділ своєї першої книги з історії української філософії. Маючи номер 14, він пов'язує позитивізм з матеріалізмом на тій підставі, що ці різновиди думки XIX століття виступили продуктами кризи класичної філософії, і тому проявили свою антиметафізичну, отже, антифілософську спрямованість. Особливо важливими для здобуття ними впливовості серед освіченого загалу стали, по-перше, їх вульгаризація, по-друге – зроблені з них суспільно-політичні висновки, особливо характерні для російської публіки: «Друга половина XIX віку була періодом глибокого занепаду філософії. Поруч зі школами і течіями епігонів великих систем, розвинулись ще два напрями, що – в суті – мали антифілософський характер. Це були матеріалізм і позитивізм. У творах головніших представників обох цих напрямів не бракувало й філософських мотивів та елементів, але серед ширшої маси послідовників – а обидві ці течії придбавали популярність у дуже широких колах суспільства – на перший план висувалось, власне, негтування в філософії усякого сенсу і значіння. Найяскравіше ці антифілософські настрої виявились у Росії, де ... філософія вважалась якимось анахронізмом...» [10, с. 146]. З огляду на відомі історичні умови, освічені українці теж зазнали цього впливу: «Життя української інтелігенції за цей період майже цілком злилось із життям інтелігенції російської. Тому подібні настрої запанували й серед українців» [10, с. 146]. Тим не менш, і тут Чижевський вказує на одну з особливостей українського характеру, якою є поміркованість, той мислитель-українець, який став найбільшим представником позитивізму в тодішній російській імперії, своєю діяльністю засвідчив дещо протилежне до своїх російських сучасників: «Але цікаво одмітити, що українець, що був у російській літературі одним із найвидатніших представників позитивізму, стояв на значно поміркованішому пункті погляду, ніж антифілософські пропагандисти позитивізму й більш сприяв розвитку філософської культури, ніж його затримував» [10, с. 146].

Цим українцем став народжений у селі Денисівка на Полтавщині (нині – Лубенський район)

¹⁰ Тут і далі стиль автора (Дмитра Чижевського) знає незначних змін із метою наближення його до сучасного українського правопису. Як можна бачити у працях, навіть сьогодні наявних лише у празьких виданнях 1926 і 1929 років, мислитель пише «філософія», «філософський» тощо замість чинних «філософія», «філософський» і т. д.

Володимир Вікторович Лесевич (1837–1905). Чижевський подає основні біографічні відомості про відомого співвітчизника, наводить назви його праць, опублікованих російською мовою. «Лесевич, – говорить Чижевський, – писав здебільша на філософічні теми, але також і на теми загально-наукового характеру, літературні, фольклорні тощо» [10, с. 146]. Звернувши увагу на те, що Лесевич лише короткий час перебував в Україні (після 1901 р. «... останні роки життя прожив на Полтавщині. Вмер 13.XI.1905 в Києві» [10, с. 147]), мислитель наголошує, що «Лесевич продовжував працювати ціле своє життя й літературна творчість його не припинялась надовше, також як і громадська. В останній період життя Лесевич близько став до українського руху; та зв'язок зі своїм народом він почував і протягом цілого життя» [10, с. 147].

Навівши бібліографію статей Лесевича за період 1866–1874 років, виданих у петербурзьких журналах (подаємо їх назви українською: 1) «Що таке магія», 2) «Історичне значення науки та книга Юея»; 3) «Нарис розвитку ідеї прогресу»; 4) «Роль науки в період Відродження та Реформації»¹¹; 5) «Філософія історії на науковому ґрунті»; 6) «Позитивізм після Конта»; 7) «Новітня література позитивізму»; 8) «Перші провісники спиритизму»; 9) «Характерні риси розвитку філософії й науки в Середні віки»; 10) «Перші провісники позитивізму»; 11) «Данте як мислитель»; 12) «Класики XIV й XV століть»; 13) «Лессінг і його “Натан Мудрий”»), Чижевський зауважує: «Як бачимо, більшість статей виявляє позитивістичний напрям думок Лесевича. Але його статті в значній мірі присвячені популяризації думок видатних представників цієї течії й лише у зв'язку з ними викладають і власні ідеї Лесевича» [10, с. 147]. Вже згадана відсутність у провідного українського позитивіста антифілософських настроїв проявляється в тому, що він віддає належне класичній філософії: «Поряд із цим помічаємо інтерес Лесевича до проблем духової культури (1, 2, 3, 4, 9, 10, 11, 12, 13), причому Лесевич виказує широку ерудицію й уважне відношення до історичного матеріалу, що дає Лесевичові підставу для незвичайних під пером позитивіста оцінок (напр. позитивна в значній мірі оцінка Середньовіччя в № 9, Данте в № 11 і т. ін.)» [10, с. 147–148]. У 1875–1878 роках, проживаючи в Петербурзі, провідний український позитивіст, як відомо, виступає з різноманітними рецензіями, найвідомішою з яких є «Як іноді пишуться дисертації» – різко негативний відгук на магістерську дисертацію майбутнього найвпливовішого російського філософа другої половини XIX століття – Володимира Соловйова «Криза західної філософії (проти позитивістів)».

Особливе місце посідає опублікована 1877 року стаття Лесевича «Сучасна філософська література на Заході». В цей час він відходить від позитивізму

в його першій історичній формі, аналізуючи його на основі неокантіанських ідей: «...певний поворот од французького позитивізму до німецького позитивістичного неокантіанства» [10, с. 148]. Перша книга Лесевича – «Спроба критичного дослідження основоположень позитивної філософії» (1877 року), за Чижевським, набула подвійного значення, причому вирішальну роль у цьому відіграли ті російські мислителі та публіцисти, які, знову ж таки, мали антифілософську позицію, переважно на ґрунті матеріалізму та прямо пов'язаної з ним революційної ідеології: «Книжка знайшла широкий відгук у пресі, і з цього часу можна вважати початку широкої популярності Лесевича. Але рівночасно виявилось, що певні течії публіцистики вважають і позитивізм “реакційною” і “метафізичною” течією в філософії і Лесевичові довелося боротись в дальшому “на два фронти” – і проти метафізичних течій у філософії, і проти тієї травлі, що підняли проти нього деякі з представників “лівої” публіцистики (не дивлячись на прогресивно-політичний характер діяльності Лесевича)» [10, с. 148]. Друга книга Лесевича – видані 1878 року «Листи про наукову філософію», охарактеризована Чижевським так: у ній «панує вплив німецького позитивізму й кантіанства, помічаємо ще дальший ухил од позитивізму до критичної філософії» [10, с. 149].

Згадавши критичні відгуки Лесевича на праці Миколи Грота, Олексія Козлова, Петра Милославського, Євгена де Роберті та деяких інших авторів, Чижевський повідомляє про перехід українського позитивіста на позиції емпіріокритицизму Ріхарда Авенаріуса. Третя книга Лесевича – «Що таке наукова філософія?» (1888–1891) «остаточно зафіксує його перехід од Конта до Канта і емпіріокритицизма» [10, с. 149]. Низка статей, виданих після неї та присвячених цьому переходові «Еволюція філософії та філософія “переживання”»¹² (1895), «Філософська спадщина XIX століття» (1896), «Філософські погляди Огюста Конта» (1898) та деякі інші, на думку Чижевського, «вже нічого власне не додають до філософської постаті Лесевича» [10, с. 149]. Тут, знову ж таки, проявилася авторська позиція Чижевського, точніше, його ставлення до другого позитивізму.

На цьому тлі ще більш яскравим виглядає те підтвердження думки Чижевського про сприяння Лесевича розвитку філософії на теренах тодішньої російської імперії, яке надав вже згаданий В. Соловйов. Його стаття «Про заслуги пана Лесевича для філософської освіти в росії» (1890) «намічає основи зрозуміння значіння Лесевича для російської філософської культури: в часи загального нехтування філософією або заміни її нефілософським матеріалізмом, Лесевич виступив зі своїм позитивізмом проти течії, але й у межах позитивної філософії він боровся за перехід від Конта до Канта, а широкою й

¹¹ Ця стаття насправді належить російському народникові Петрові Лаврову.

¹² Точніше, «Еволюція філософії та філософські “переживання” у значенні “пережитки”».

ґрунтовною ерудицією своїх праць сприяв підняттю філософської освіти» [10, с. 150].

Вважаючи найкращою україномовною розвідкою про Лесевича статтю «Лесевич як філософ» одеського професора Михайла Гордієвського (псевдонім – Михайло Журлиний), Чижевський у своїй першій книзі з історії української філософії висловлює справжній заповіт майбутнім, особливо молодим, дослідникам духовної спадщини провідного українського позитивіста, яка виходить далеко за межі філософії, наближаючись, по суті справи, до змісту сучасного українознавства: «Хоч, як ми бачим, погляди Лесевича й не є оригінальні і значіння його не треба оцінювати занадто високо, але треба чекати і для нього ширшого дослідження, основи для якого дані Гордієвським і яке не є важке, бо Лесевич завше цитує свої джерела й розмір впливів на нього французької, англійської і німецької філософії встановити легко. Окремого дослідження заслуговує його біографія, хоч більш із громадського пункту погляду; зокрема для філософа будуть цікаві сторінки, присвячені нападам на Лесевича з боку преси, як матеріали до характеристики відношення російського суспільства до філософії. Окремо має бути досліджена літературно-критична та етнографічна праця Лесевича» [10, с. 151]. Як бачимо, на прикладі Лесевича Чижевський ставить актуальні сьогодні проблеми академічної доброчесності та культури країни, яка вже понад дванадцять років чинить проти України збройну агресію.

1929 року Чижевський опублікував друге, виправлене й доповнене, видання «Філософії на Україні», причому світ побачила лише його перша частина (змістовно вона охоплює період від початків української філософської думки до Сковороди). Одним з додатків до неї є «Мої рецензенти», де, відповідаючи Якову Колубовському (якому, до речі, належить бібліографія філософських праць Лесевича від 1858 до 1891 року) на його рецензію на перше видання «Філософії на Україні», Чижевський, серед іншого, зазначає: «Коли декого з рецензентів дивує, що в мене... “нічим не зв’язаний з Україною” В. Лесевич..., то це тільки свідчить про незнайомство рецензентів із історією української культури в XIX віці і з біографіями авторів, про яких вони пишуть» [7, с. 116]. Це – ніщо інше, як аргументоване підтвердження української ідентичності Лесевича, всі філософські праці якого, повторимося, були видані російською мовою.

Третя книга Чижевського з історії української філософії – «Нариси з історії філософії на Україні» завершує, як зауважує В. Терлецький, «трилогію Чижевського про історію української філософії» [6, с. 74]. Порівняно з двома попередніми, особливо першою, основна частина якої має в значній частині бібліографічний характер, доповнений коментарями й примітками, та другою, в якій вже переважає виклад основного матеріалу, «Нариси» – цілком концептуалізована фундаментальна праця. Окремий її розділ, а саме десятий, має промовисту назву:

«Філософія на послугах наук». Очевидно, що в ньому йдеться про всі, не лише позитивістські, здійснені у другій половині XIX століття спроби звести філософію до системи узагальнених ідей різноманітних конкретних наукових дисциплін: «... Філософія йде в найми до конкретних наук, почасти перетворюючися в методологію наук, почасти обмежуючися спробами синтези і систематизації матеріалу, поназбираного конкретними науками; лише ґносеології і історії філософії ще уділяється самостійне місце поруч з конкретними науками» [8, с. 153]. А в Східній Європі, де якраз на цей час припадає значне зростання ступеню секуляризації суспільного світогляду і рівня освіти, умови «розпаду і роздробу філософської думки» [8, с. 153] набули політико-ідеологічного обґрунтування: «... навіть ще гірше – тут приєднався до загальних умов ще вибух просвіченості, що її в таких формах і в такому розмаху майже не знала Європа. Вульгарний матеріалізм (стилю Мошешота – Бюхнера) або не менш вульгарний позитивізм (стилю Літре – Вирубова) зробився єдиною філософією, що вважалася гідною бути прийнятою з пункту погляду того соціального радикалізму, що запанував на десятиліття серед широких кіл інтелігенції» [8, с. 153]. Не дивно, що «серйозна філософська думка зустрілася в російській (а почасти і українській) пресі лише знуцання і насмішку» [8, с. 154]. Показово, що від російських матеріалістів та позитивістів потерпіли передусім українські філософи: «Напади Чернишевського довели до одчаю Новіцького, який і припинив дальшу працю над своєю монументальною історією філософії, що зробила б честь російській філософській літературі. Юркевича ляляли і висміювали. Так само повелось і серйозному і вдумливому позитивісту – В. Лесевичу, поки його, на його щастя, не заслав до Сибіру російський уряд, що надало йому зразу певного ореолу революційності і припинило напади на нього» [8, с. 154].

На думку Чижевського, провідний представник позитивізму в Україні, яким є Лесевич відомий завдяки критичному осмисленню ідей засновника цієї течії та своєрідності власних поглядів: «Він знайомив російське суспільство з Контом та післяконтівським позитивізмом. Але твори Лесевича не привчали читача просто безкритично засвоювати ті або інші чужі думки. Лесевич ставився до західноєвропейської літератури критично. Він вказує хиби і помилки навіть у найбільших авторів позитивізму, у самого основоположника позитивізму О. Конта, він хоче ставитись до минулого справедливо і не відкидає просто усієї допозитивістичної філософії (як це робив дехто з позитивістів), зазначає позитивні риси і історичне значіння навіть в найбільш далеких йому точках погляду, як-от у середньовічній філософії. Навіть вороги позитивізму ставилися до філософської діяльності Лесевича з повною пошаною та визнанням (Вол. Соловйов)» [8, с. 157].

Порівняно з першою, у третій книзі з історії української філософії Чижевський чітко виділяє три періоди еволюції філософських поглядів провідного

представника позитивізму в Україні: «Філософський шлях Лесевича – це перехід від позитивізму континентального до німецького позитивістичного кантіанства, а від цього останнього – до того, що він зве “емпіріокритицизмом” – до поглядів Авенаріуса» [8, с. 157].

Головною складовою позитивізму Лесевич визначив гносеологію, «тому його не задовольняє О. Кант, що не розвинув гносеології, тому він відкидає і дуже важливу складову частину світогляду Конта – його позитивну релігію» [8, с. 157]. Але він не обмежується навіть гносеологією, остаточною метою якої є «світогляд, який складено із цілої чи усієї цілкупності позитивного знання» (Цит. за: [8, с. 157]). Лесевич реабілітує метафізику і визнає це, оскільки «наука, що відкинула метафізику і що не знає ще ніякої іншої філософії, залишається без узагальнень і засуджує себе на накупчення матеріалу, якого вона ще не усвідомила цілком певно» (Цит. за: [8, с. 157]). Він ставить проблему космології, адже «предмет позитивної філософії є дійсність... себто та частина всесвіту, що приступна нашому спостереженню і досвіду» (Цит. за: [8, с. 157]). Але «до розроблення цієї науки про світ Лесевич не підійшов, обмеживши своє завдання дослідженням шляхів до космології, дослідженням проблеми пізнання, розробленням підстав загальної наукової методології – як вже сказано – в дусі німецького гносеологічного позитивізму» [8, с. 158].

З інших близьких до позитивізму вчених Чижевський згадує Олександра Івановича Строніна (Стронина) (1827–1899) зазначивши, що він «розвиває механістичну теорію суспільства, вживаючи, як методу соціологічної аналізи, аналогії з механікою. Суспільство збудоване “пірамідално”, і основний закон його будови – закон рівноваги» [8, с. 160]. Ще одним ученим, вартим уваги з погляду застосування основних ідей позитивізму, є Лев Ілліч Мечников (1838–1888), оскільки його основна ідея – це «зв'язок розвитку культури з великими ріками» [8, с. 160], а суспільство «є органічне, розвиток його є прогрес свободи» [8, с. 153].

У вступі до книги «Філософія життя у Людовіта Штура» Чижевський, поділяючи ідеї Геґеля й Гусерля про своєрідність філософії, доволі відверто висловлює своє ставлення до позитивізму, передусім його першої форми: «Філософський позитивізм сконав уже в 1900 році від старості. Але він ще тримався в багатьох країнах у кількох представників філософської науки як успадкований маєток, в якому нічого путнього вже не можна зробити, хіба що успішно заважати появі й поширенню інших філософських напрямів (однак тримався більшою мірою тільки зовнішніми засобами – відсутністю викладачів на навчальних кафедрах або ж наявністю науково ялових, але позитивістично “благонадійних” кандидатів)» [9, с. 5].

В. Лісовий свого часу визначив теоретико-методологічну основу історико-філософських досліджень Чижевського наступним чином: «... опозиція до двох крайніх тенденцій. З одного боку, до просвітницького раціоналізму/емпіризму, представленого

позитивізмом та неопозитивізмом (і пов'язаного з ним натуралізмом та “матеріалізмом”); з другого – до крайніх концепцій суб'єктивізму як наслідку суб'єктивного повороту у філософії» [5, с. X]. Така точка зору цілком відповідає прагненню Чижевського зберегти філософію від нівелювання або редукції до іншої форми світогляду.

Окрему увагу слід звернути на три моменти. Першим з них є той, що, дослідивши історію української філософії у трьох спеціальних працях, Чижевський, за словами В. Горського, надав українознавству як галузі знань філософського характеру: «...тим осередком, навколо якого завжди центрувались історико-філософські дослідження вченого, безумовно, була історія філософії України. Саме в цю галузь історико-філософської науки зроблено чи не найвизначніший внесок Дм. Чижевським, завдяки чому він справедливо може вважатись фундатором наукового історико-філософського українознавства» [4, с. 145]. В іншій своїй праці Горський говорить, що мислитель «є автором перших узагальнюючих праць, в яких представлено цілісну картину історії української філософії» [3, с. XXXIII]. Цю думку розвиває і В. Терлецький: «саме ці три тексти (книги з історії української філософії. – Б.М.), опубліковані впродовж п'яти років (1926 – 1931), і становлять серцевину його історико-філософської концепції» [6, с. 57].

Другим моментом, на якому слід наголосити, і який, зрештою, вже згадувався, є те, що Чижевський отримав свої здобутки як історик української філософії (він «власне, і “створив” історію української філософії» [6, с. 57]), будучи молодим ученим. Цей факт і сьогодні цілком може слугувати мотиваційним чинником для молоді, яка бажає присвятити себе філософії. Як зауважила І. Валявко, «приїхавши до Праги у 1924 році практично нікому не відомим лектором філософії, він залишає її у 1932 році, одержавши визнання як серйозний і талановитий учений» [1, с. 56].

Нарешті, третій момент впливає з драматичних обставин життя західної української діаспори ХХ (після 24 лютого 2022 року можна додати – і ХХІ) століття. В умовах міжвоєнної Чехословаччини (до складу якої входили також території нинішньої Закарпатської області України) прихильне ставлення державної влади і населення до українців дозволило значній частині нашого народу – і автохтонним мешканцям, і емігрантам, зберегти свою національну ідентичність та здійснити спробу її осмислення та обґрунтування. Празький період діяльності Чижевського (як вже відомо, він припадає на 1924–1932 роки) є часом, коли українське життя в Чехословаччині могло проявитися практично без суттєвих обмежень. За словами В. Волковського, «політичний клімат у ЧСР був в рази вигіднішим для українців, ніж будь-де серед держав, які посідали українські етнічні території» [2, с. 32], а Прагу, з покликанням на Дмитра Дорошенка, цілком можна вважати «Ноевим Ковчегом» України, “новим Києвом”, столицею української еміграції» [2, с. 32].

Висновки і пропозиції. Проведене дослідження дозволяє зробити низку висновків. Дмитро Чижевський, опанувавши провідні класичні та посткласичні ідеї європейської, особливо німецької філософії, зумів виробити власну теоретико-методологічну концепцію історії української філософії, до чого його попередники могли лише підійти. Розглядаючи позитивізм, логічно споріднений з матеріалізмом, як симптом кризи класичної європейської філософії, Чижевський проаналізував аналогічні процеси в колі українських мислителів. Результат виявився наступним: попри декларовану антиметафізичність, провідний представник позитивізму в Україні – Володимир Лесевич, цілком свідомо віддавав належне як класичній, зокрема, середньовічній філософії, так і метафізиці як основі філософського знання. І в Західній Європі, і в Україні позитивізм не призвів до зникнення філософії. Особливе значення має те, що Чижевський провів свої дослідження у молодому віці, а позитивізм як філософська течія, що, з першого погляду, не вписується в українську філософську традицію, набув значення однієї з можливостей підтримання української національної ідентичності. Пропозиції щодо подальших досліджень полягають у можливостях вивчення особливостей асиміляції різноманітних зарубіжних філософських вчень на основі історико-філософської концепції Дмитра Чижевського.

1. Валявко І. Дмитро Іванович Чижевський. Біографічний нарис. *Дмитро Іванович Чижевський і його сучасники. Листи, спогади / Упоряд.: І. Валявко, О. Чуднов, В. Янцен.* Кіровоград: Імекс-ЛТД, 2013. С. 23–138.

2. Волковський В. Від народу до нації: Празький період історії української політичної філософії. *Філософська думка.* № 3. 2024. С. 27–54.

3. Горський В. Дмитро Чижевський як історик філософії України. *Чижевський Д. Філософські твори: у 4-х т. Т. 1. Нариси з історії філософії на Україні. Філософія Григорія Сковороди / Під заг. ред. В.С. Лісового.* Київ: Смолоскип, 2005. С. XXXI–XXXVIII.

4. Горський В. Дмитро Чижевський як фундатор історико-філософського українознавства. *Філософія в українській культурі: (методологія та історія). Філософські нариси.* Київ: Центр практичної філософії, 2001. С. 144–150.

5. Лісовий В. Європейська філософія та інтелектуальна культура слов'янських народів у дослідженнях Д. Чижевського. *Чижевський Д. Філософські твори: у 4-х т. Т. 3. Філософія життя у Людовіта Штура. Філософська славістика / Під заг. ред. В. С. Лісового.* Київ: Смолоскип, 2005. С. VII–XXIV.

6. Терлецький В. Контекстуалізація історико-філософської концепції Д. Чижевського: від «Філософії на Україні» (1926) до «Нарисів з історії філософії на Україні» (1931). *Філософська думка.* № 3. 2024. С. 55–79.

7. Чижевський Д. Мої рецензенти. *Філософія на Україні (Спроба історіографії). Вид. друге, виправлене і доповнене.* Ч. I. Прага: Сіяч, 1929. С. 115–120.

8. Чижевський Д. Нариси з історії філософії на Україні. *Філософські твори: у 4-х т. Т. 1. Нариси з історії філософії на Україні. Філософія Григорія Сковороди / Під заг. ред. В. С. Лісового.* Київ: Смолоскип, 2005. С. 3–164.

9. Чижевський Д. Філософія життя у Людовіта Штура. Нарис з історії словацької філософії. *Філософські твори: у 4-х т. Т. 3. Філософія життя у Людовіта Штура. Філософська славістика / Під заг. ред. В. С. Лісового.* Київ: Смолоскип, 2005. С. 3–132.

10. Чижевський Д. Філософія на Україні. Спроба історіографії. Прага: Сіяч, 1926. 197 с.

References

1. Valiavko I. (2013). *Dmytro Ivanovych Chyzhevskiy. Biografichny narys* [Dmytro Ivanovych Chyzhevskiy. Biographical sketch]. *Dmytro Ivanovych Chyzhevskiy i yoho suchasnyky. Lysty, spohady. / Uporiad.: I. Valiavko, O. Chudnov, V. Yantsen.* Kirovohrad: Imex-LTD. Pp. 23–138. (in Ukrainian).

2. Volkovskiy V. (2024). *Via narodu do natsiyi: Praz'kyi period istoriyi ukraiyins'koyi politychnoyi filisofiyi* [From people to nation: the Prague period of history of Ukrainian political philosophy]. *Filosofs'ka dumka.* №. 3. Pp. 27–54. (in Ukrainian).

3. Horskyi V. (2005). *Dmytro Chyzhevskiy yak istoryk filisofiyi Ukrayiny* [Dmytro Chyzhevskiy as historian of Ukraine's philosophy]. *Chyzhevskiy D. Filiosofs'ki tvory: u 4-h t. T. 1. Narusy z istoriyi filiosofiyi na Ukrayini/ Filiosofiya Hryhoriya Skovorody. / Pid. zah. red. V.S. Lisovoho.* Kyiv: Smoloskyp. Pp. XXXI–XXXVIII. (in Ukrainian).

4. Horskyi V. (2001). *Dmytro Chyzhevskiy yak fundator istoriko-filosofs'koho ukraiyinoznavstva* [Dmytro Chyzhevsky as founder of historic-philosophical Ukrainian studies]. *Filosofiya v ukraiyins'kiy kul'turi: (metodolohiya ta istoriya). Filiosofs'ki narysy.* Kyiv: Centr praktychnoyi filiosofiyi. Pp. 144–150. (in Ukrainian).

5. Lisovy V. (2005). *Yevroprys'ka filiosofiya ta intelektual'na kul'tura slov'yans'kyh narodiv u doslidzhenniah D. Chyzhevskoho* [Dmytro Chyzhevskiy as historian of Ukraine's philosophy]. *Filosofs'ki tvory: u 4-h t. T. 3. Filiosofiya zhyttia u Liudovita Shtura. Filiosofs'ka slavistyka / Pid. zah. red. V.S. Lisovoho.* Kyiv: Smoloskyp. Pp. VII–XXIV. (in Ukrainian).

6. Terletsky V. (2024). *Kontekstualizatsiya istoriko-filosofs'koyi koncepciyi D. Chyzhevskoho vid "Filiosofiyi na Ukrayini" (1926) do "Narysiv z istoriyi filiosofiyi na Ukrayini" (1931)* [Contextualization of D. Chyzhevsky's historical-philosophical concept: from Philosophy in Ukraine (1926) to Essays on the history of philosophy in Ukraine (1931)]. *Filosofs'ka dumka.* №. 3. Pp. 55–79. (in Ukrainian).

7. Chyzhevsky D. (1929). *Moyi recenzenty.* [My reviewers]. *Filosofiya na Ukrayini (Sproba istoriografii).* Vyd. Druhe, vypravlene i dopovnene. Ch. I. Prague: Siyach. Pp. 115–120. (in Ukrainian).

8. Chyzhevsky D. (2005). *Narysy z istoriyi filosofiyi na Ukraini* [Essays on the history of philosophy in Ukraine]. Chyzhevskyi D. *Filosofs'ki tvory: u 4-h t. T. 1. Narysy z istoriyi filosofiyi na Ukraini. Filosofiya Hryhoriya Skovorody* / Pid. zah. red. V.S. Lisovoho. Kyiv: Smoloskyp. Pp. 3–164. (in Ukrainian).
9. Chyzhevsky D. (2005). *Filosofiya zhyttia u Liudovita Shtura. Narys z istoriyi slovac'koyi filosofiyi*. [Liudovit Shtur's philosophy of life. An essay on history of Slovakian philosophy]. *Filosofs'ki tvory: u 4-h t. T. 3. Filosofiya zhyttia u Liudovita Shtura. Filosofs'ka slavistyka* /

- Pid. zah. red. V.S. Lisovoho*. Kyiv: Smoloskyp. Pp. 3–132. (in Ukrainian).
10. Chyzhevsky D. (1926). *Filosofiya na Ukraini: sprobа istoriohrafii* [Philosophy in Ukraine. An attempt to historiography]. Prague: Siyach. 197 p. (in Ukrainian).

Отримано редакцією журналу/ Received: 01.05.26

Прорецензовано / Revised: 08.05.26

Схвалено до друку / Accepted: 10.05.26

DOI: <https://doi.org/10.17721/2520-2626/2026.38.13>
УДК 323.1:355.01(477):316.42

Стаття та будь-який пов'язаний з нею опублікований матеріал поширюється за ліцензією Creative Commons Attribution License (CC BY SA 4.0). The article and any related published material are licensed under the Creative Commons Attribution License (CC BY SA 4.0).

Сергій МАЯЦЬКИЙ
аспірант НДІ українознавства
КНУ імені Тараса Шевченка, м. Київ

ORCID: 0009-0002-4996-0849
Email: s0679354195@gmail.com

ІНСТИТУЦІОНАЛІЗАЦІЯ НАЦІОНАЛЬНОЇ ЄДНОСТІ УКРАЇНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА ЯК ОСНОВИ СТІЙКОСТІ ДЕРЖАВИ В УМОВАХ ВІЙНИ

Анотація. У статті досліджено процес інституціоналізації національної єдності українського суспільства як ключового чинника забезпечення стійкості держави в умовах російсько-української війни. Проаналізовано теоретико-методологічні підходи до розуміння понять «національна єдність», «солідарність», «консолідація» та «національна стійкість». Висвітлено особливості трансформації українського суспільства після повномасштабного вторгнення російської федерації у 2022 році, зокрема посилення національної ідентичності, зростання рівня громадянської активності, розвитку волонтерського руху та суспільної самоорганізації.

У статті проаналізовано державну політику у сфері забезпечення національної єдності та стійкості, зокрема реалізацію Концепції забезпечення національної системи стійкості України, створення Агенції національної єдності та мережі Центрів єдності для українців за кордоном. Висвітлено значення освітніх та суспільно-патріотичних ініціатив, спрямованих на формування громадянської ідентичності, національної свідомості та готовності до національного спротиву.

На основі результатів соціологічних досліджень обґрунтовано, що високий рівень довіри до Збройних Сил України та волонтерських організацій, готовність громадян до взаємопідтримки, оптимістичне бачення майбутнього держави та домінування загальнонаціональної ідентичності є важливими показниками стійкості українського суспільства. Доведено, що національна єдність в умовах війни виступає не лише морально-ціннісною категорією, але й стратегічним ресурсом забезпечення обороноздатності, функціонування державних інституцій, інформаційної безпеки та повоєнного відновлення України.

Ключові слова: національна єдність, національна стійкість, українське суспільство, громадянська ідентичність, солідарність, інституціоналізація, російсько-українська війна.

Serhii MAIATSKYI
postgraduate student of Research Institute of Ukrainian Studies
of Taras Shevchenko National University of Kyiv

INSTITUTIONALIZATION OF NATIONAL UNITY OF UKRAINIAN SOCIETY AS THE BASIS OF STATE STABILITY IN WAR CONDITIONS

Abstract. The article examines the process of institutionalizing the national unity of Ukrainian society as a key factor in ensuring the stability of the state in the conditions of the Russian-Ukrainian war. The theoretical and methodological approaches to understanding the concepts of "national unity", "solidarity", "consolidation" and "national stability" are analyzed. The features of the transformation of Ukrainian society after the full-scale invasion of